

Η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ υπό το πρίσμα του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ: μια νέα προσέγγιση

Παναγιώτης Βιόπουλος*

I. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη αφορά στην ευρύτερη προβληματική της «υποχρεωτικότητας» της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από τα εθνικά δικαστήρια στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), υπό το πρίσμα της σχετικής νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Με βάση το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, που κατοχυρώνει το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, το ΕΔΔΑ έχει διαμορφώσει ένα σώμα νομολογίας, κατά την οποία, η παράλειψη του εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ μπορεί υπό προϋποθέσεις να θεμελιώσει παραβίαση του εν λόγω δικαιώματος. Όμως, όπως θα φανεί και στη συνέχεια της μελέτης, η προσέγγιση του ΕΔΔΑ δεν ανάγει σε παραβίαση την «παράλειψη» καθ' αυτή, αλλά την αυθαίρετη και μη αιτιολογημένη «άρνηση» προδικαστικής παραπομπής¹. Η διαπίστωση αυτή βασίζεται όχι μόνο στη χρησιμοποιούμενη ορολογία αλλά και στο στοιχείο εκείνο στο οποίο επικεντρώνεται το ενδιαφέρον της μελέτης: στο ότι η (μέχρι στιγμής) νομολογία του ΕΔΔΑ εξαρτά την κρίση περί παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, λόγω μη αιτιολογημένης άρνησης προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ, από την προηγούμενη υποβολή σχετικού εμπεριστατωμένου αιτήματος εκ μέρους του προσφεύγοντος, ως διαδικού ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου².

Το κριτήριο αυτό αφορά, εν τέλει, και η παρούσα αναζήτηση της «νέας» προσέγγισης: το εάν δηλαδή, κατά το ΕΔΔΑ, η προηγούμενη υποβολή «αιτήματος» του διαδικού συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει να κριθεί ότι η παράλειψη προδικαστικής παραπομπής από «δικαστήριο του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ» παραβιάζει το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα, θα υποστηριχθεί η ανάγκη «επαναπροσέγγισης» του ζητήματος προς την κατεύθυνση ότι, υπό ορισμένες περιστάσεις, δεν μπορεί να αποκλειστεί η δυνατότητα θεμελίωσης της εν λόγω παραβίασης, ακόμη και αν δεν έχει υποβληθεί από τον διάδικο σχετικό αίτημα ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου. Επισημαίνεται, όμως, ήδη από αυτό το σημείο, ότι οι «περιστάσεις» αυτές είναι συγκεκριμένες και, ενδεχομένως, σπάνιες (πλην όμως όχι ανύπαρκτες ή απίθανες) στην πράξη³.

II. Η «υποχρεωτικότητα» της προδικαστικής παραπομπής από τα εθνικά δικαστήρια του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ: οι προσεγγίσεις ΔΕΕ και ΕΔΔΑ

1. Οι κανόνες του δικαίου της Ένωσης: κατ' αρχήν «υποχρεωτικότητα» και εξαίρεση βάσει των κριτηρίων της νομολογίας *Cilfit*

Η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων από τα δικαστήρια των κρατών μελών προς το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει παίξει, από την ίδρυση των (πρώην) Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων μέχρι και σήμερα, καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του ενωσιακού δικαίου, στην εμπέδωση της ομοιόμορφης εφαρμογής του και, εν τέλει, στην ίδια την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης⁴. Ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής συνιστά μια «διαδικασία συνεργασίας» μεταξύ του εθνικού δικαστή και του δικαστή της Ένωσης⁵ και, σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, διακρίνεται σε δύο περιπτώσεις, με

* Υπ. Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΑΠΘ, LL.M University of Cambridge, ΜΔΕ Δημοσίου Δικαίου ΑΠΘ, Δικηγόρος ΔΣΘ

¹ Βλ. M. BROBERG / N. FENGER, Broberg and Fenger on Preliminary References to the European Court of Justice, 3η έκδ., Oxford University Press, 2021, σ. 242, βλ. και ΕΔΔΑ *Sanofi Pasteur κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 25137/16), 13.02.2020, παρ. 78-81.

² Βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Georgiou κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 57378/18), 14.03.2023, παρ. 22-26.

³ Άλλωστε, αφορμή για την παρούσα μελέτη αποτέλεσε μια συγκεκριμένη προσέγγιση «εθνικού δικαστηρίου του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ» ως προς την επίλυση υπόθεσης με βάση το ενωσιακό δίκαιο, χωρίς προδικαστική παραπομπή, και, εν συνεχεία, η θέση του ζητήματος αυτού υπόψη του ΕΔΔΑ με σχετική ατομική προσφυγή. Πιθανολογείται, δηλαδή, ότι το Δικαστήριο θα τοποθετηθεί με απόφασή του επί του θέματος ή, έστω, ορισμένων παραμέτρων του.

⁴ Βλ. M. BROBERG / N. FENGER, ό.π., σ. 2, Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2η έκδ., εκδ.Σάκκουλα, 2013, σ. 617.

⁵ Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, ό.π., σ. 619.

βάση την «υποχρεωτικότητα» ή μη της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ: α) αφενός, τα εθνικά δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις υπόκεινται σε ένδικα μέσα («δικαστήρια του άρθρου 267 παρ. 2») έχουν την ευχέρεια να υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα, και, β) αφετέρου, τα εθνικά δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα («δικαστήρια του άρθρου 267 παρ. 3»), έχουν κατ' αρχήν την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, όταν ανακύπτει ενώπιον τους ζήτημα που άπτεται της ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου⁶.

Ωστόσο, ακόμη και για τα δικαστήρια του άρθρου 267 παρ. 3, η ανωτέρω υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής κάμπτεται όταν συντρέχει ένα από τα -διαζευκτικά τιθέμενα- κριτήρια *Cilfit*, όπως αναπτύχθηκαν από το Δικαστήριο στην απόφασή του επί της ομώνυμης υπόθεσης, και δη: α) όταν η ερμηνεία της επίμαχης πράξης του ενωσιακού δικαίου είναι «σαφής», β) ή όταν το ίδιο ζήτημα έχει ήδη κριθεί από το Δικαστήριο της Ένωσης, οπότε παρέλκει η υποβολή νέου προδικαστικού ερωτήματος, γ) ή όταν παρεμφερές ζήτημα έχει αποτελέσει αντικείμενο πάγιας νομολογίας του Δικαστηρίου, γεγονός που επίσης καθιστά περιττή την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, δ) ή όταν το ζήτημα ενωσιακού δικαίου που τίθεται δεν σχετίζεται με την επίλυση της ένδικης διαφοράς⁷.

Σημειώνεται, όμως, ότι το σύστημα των Συνθηκών σχετικά με την προδικαστική παραπομπή δεν την εξαρτά από προηγούμενο αίτημα του διαδίκου, ούτε όμως και την ανάγει σε σχετικό διαδικαστικό δικαίωμα αυτού, ακόμη και όταν πρόκειται για δικαστήριο της παρ. 3. Ωστόσο, εάν δεν συντρέχει ένα από τα κριτήρια *Cilfit* και το κρίσιμο για την επίλυση της διαφοράς ζήτημα ανάγεται στην ερμηνεία και εφαρμογή κανόνα του ενωσιακού δικαίου, υφίσταται παράβαση του ενωσιακού δικαίου από το κράτος μέλος λόγω παράλειψης του εθνικού δικαστηρίου να προβεί σε προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ κατά το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Σε μια τέτοια περίπτωση, γεννάται κατ' αρχήν αστική ευθύνη του κράτους μέλους για παράβαση του ενωσιακού δικαίου από πράξεις ή παραλείψεις οργάνων της δικαστικής εξουσίας⁸, καθώς και δυνατότητα της Επιτροπής να ασκήσει κατά του κράτους μέλους «προσφυγή επί παραβάσει» κατά το άρθρο 258 ΣΛΕΕ⁹.

2. Η νομολογία του ΕΔΔΑ περί της «μη αιτιολογημένης άρνησης» προδικαστικής παραπομπής από «δικαστήρια του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ» ως λόγου παραβίασης του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ)

Κατ' αρχάς, επισημαίνεται ότι, κατά πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, δεν μπορεί να θεμελιωθεί στο άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ αυτοτελές υπέρ του διαδίκου δικαίωμα προδικαστικής παραπομπής της υπόθεσης στο ΔΕΕ¹⁰. Ωστόσο, με αναγωγή στην εκ του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να αιτιολογούν τις αποφάσεις τους¹¹, η παράλειψη προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ έχει αποτελέσει αντικείμενο εξέτασης στη νομολογία του ΕΔΔΑ, στο πλαίσιο ατομικών προσφυγών με τις οποίες έχει προβληθεί, μεταξύ άλλων, παράβαση του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη (άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ), ακριβώς λόγω της ανατιολόγητης παράλειψης προδικαστικής παραπομπής.

Ενόψει των προσφυγών αυτών, έχει αναπτυχθεί σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, η οποία όχι μόνο δεν απέκλεισε το ζήτημα αυτό από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, αλλά, αντίθετα, θεώρησε ότι, όπου υφίσταται μηχανισμός προδικαστικής παραπομπής, είτε σε άλλο εθνικό δικαστήριο

⁶. Βλ. αναλυτικά σε Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, ό.π., σ. 627-628.

⁷. Βλ. αναλυτικά σε Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, ό.π., σ. 630, καθώς και ΔΕΚ C-283/81, *Cilfit*, 06.10.1982, ECLI:EU:C:1982:335, σκ. 35-38.

⁸. Βλ. σχετικά ΔΕΚ C-224/01, *Köbler*, 20.09.2003, ECLI:EU:C:2003:513.

⁹. Βλ. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, ό.π., σ. 650, καθώς και Μ. BROBERG / Ν. FENGER, ό.π., σ. 242, στην οποία επισημαίνεται ότι, πέραν της απόφασης ΔΕΕ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας* (υπόθεση «Advance Payments»), 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:811, ως της μόνης στην οποία το Δικαστήριο έχει κρίνει, κατόπιν προσφυγής της Επιτροπής κατά κράτους μέλους, ότι παραβιάστηκε το άρθρο 267 ΣΛΕΕ λόγω μη προδικαστικής παραπομπής από το εθνικό δικαστήριο (σκ. 105-114), η Επιτροπή έχει κινήσει τη σχετική διαδικασία και σε άλλες περιπτώσεις, με χαρακτηριστική αυτή του 2004 έναντι της Σουηδίας, με αποτέλεσμα την έκδοση νόμου σχετικά με την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, με διατάξεις που αντανακλούν και τη λογική του ΕΔΔΑ επί του ζητήματος: σε περίπτωση που ένα μέρος της υπόθεσης ενώπιον σουηδικού δικαστηρίου προβάλλει σχετικό ισχυρισμό, το εθνικό δικαστήριο, που κατ' αρχήν οφείλει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, θα πρέπει να αιτιολογήσει στην απόφασή του τους λόγους που δεν προέβη τελικά σε προδικαστική παραπομπή.

¹⁰. Βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Sanofi Pasteur*, ό.π., παρ. 69, *Baydar κατά Κάτω Χωρών* (Προσφυγή No 55385/14), 24.07.2018, παρ. 39, *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 3989/07), 20.09.2011, παρ. 57.

¹¹. Βλ. ΕΔΔΑ *Vergauwen και άλλοι κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 4832/04), 10.04.2012.

(π.χ. συνταγματικό δικαστήριο) είτε σε υπερεθνικό δικαστήριο (όπως, εν προκειμένω, στο ΔΕΕ), η άρνηση του εθνικού δικαστή να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα μπορεί να θεωρηθεί, υπό το φως των περιστάσεων, ικανή να επηρεάσει αρνητικά τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας (“*s’ affecter l’équité de la procédure*”)¹². Ειδικότερα, το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ επιβάλλει στους εθνικούς δικαστές την υποχρέωση να αιτιολογήσουν την άρνηση τους να προβούν σε προδικαστική παραπομπή, με αναγωγή στο σχετικό εφαρμοστέο δίκαιο (εθνικό ή ενωσιακό)¹³. Τούτο ισχύει, ιδίως, στις περιπτώσεις που το συγκεκριμένο δίκαιο, όπως εν προκειμένω το ενωσιακό δίκαιο, υπαγορεύει ως υποχρεωτική την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος και θέτει υπό συγκεκριμένους όρους τη δυνατότητα μη υποβολής. Προφανώς, μια τέτοια περίπτωση συνιστά η ρύθμιση του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ περί της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής από εθνικά δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν προσβάλλονται με ένδικα μέσα¹⁴. Οι δε εξαιρέσεις από την «υποχρεωτικότητα» της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος τίθενται, στο ενωσιακό επίπεδο, με βάση τη νομολογία *Cilfit*, γεγονός που λαμβάνεται υπόψη από το ΕΔΔΑ κατά τη διαμόρφωση της δικής του σχετικής νομολογίας¹⁵.

Κατ’ ακολουθία, στην περίπτωση της μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από εθνικό δικαστήριο, το ΕΔΔΑ δεν θεωρεί, κατ’ αρχήν, ως καθοριστικό παράγοντα για τη παραβίαση ή μη του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ απλώς την παράλειψη ή μη προδικαστικής παραπομπής, αλλά τη «μη αιτιολογημένη» παράλειψη ή, κατ’ ακριβολογία τη «μη αιτιολογημένη άρνηση». Προς τούτο, η νομολογία του ΕΔΔΑ¹⁶ διαμόρφωσε τις εξής προϋποθέσεις, οι οποίες, εάν συντρέχουν, τίθεται ζήτημα παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ:

α) την -εν πολλοίς αυτονόητη προϋπόθεση- της παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από δικαστήριο του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ και όχι από δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις προσβάλλονται με ένδικα μέσα κατά το εθνικό δίκαιο¹⁷,

β) την παράλειψη του εθνικού δικαστηρίου να αιτιολογήσει, έστω και έμμεσα¹⁸, τη μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος με αναγωγή στα κριτήρια *Cilfit* και

γ) την υποβολή σχετικού εμπεριστατωμένου αιτήματος εκ μέρους του προσφεύγοντα (διαδίκου στο εθνικό δικαστήριο), που αποτελεί και το στοιχείο που (σε συνδυασμό με το β’) ανάγει σε παράβαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ τη «μη αιτιολογημένη άρνηση» (δηλαδή την απόρριψη του αιτήματος) και όχι εν γένει τη «μη αιτιολογημένη παράλειψη» (ακόμη και ελλείψει αιτήματος).

Ωστόσο, όπως έχει ορθά παρατηρηθεί σε εν μέρει διαφορετικό πλαίσιο, όπου το ΕΔΔΑ έθεσε τον αντίστοιχο όρο για την εφαρμογή ή μη του «τεκμηρίου ισοδύναμης προστασίας», όταν τίθεται ζήτημα παραβίασης δικαιωμάτων κατοχυρωμένων στην ΕΣΔΑ κατά και από την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου¹⁹, πρόκειται για ένα κριτήριο που εισάγεται μεν αυτοτελώς στη νομολογία του ΕΔΔΑ, χωρίς

¹². Βλ. ΕΔΔΑ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου* (Προσφυγές Νος 3989/07 και 38353/07), 20.09.2011, παρ. 59-60, *Dhabhi κατά Ιταλίας* (Προσφυγή Νο 17120/09), 08.04.2014, παρ. 31, όπου το Δικαστήριο αναφέρεται σε «relevant law», ανεξαρτήτως διάκρισης σε εσωτερικό και ενωσιακό. Βλ. σχετικά και Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8ης Απριλίου, 17120/09, *Dhabhi κατά Ιταλίας*), σε: ΔιΔικ 2/2015, σ. 161-167.

¹³. ΕΔΔΑ *Dhabhi κατά Ιταλίας* (Προσφυγή Νο 17120/09), 08.04.2014, παρ. 31.

¹⁴. Βλ. ΕΔΔΑ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, ό.π.

¹⁵. Βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Sanofi Pasteur κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 68-71.

¹⁶. Βλ., κυρίως, ΕΔΔΑ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, 20.09.2011, *Vergauwen και άλλοι κατά Βελγίου*, 10.04.2012, *Dhabhi κατά Ιταλίας*, 08.04.2014, *Georgiou κατά Ελλάδας*, 14.03.2023.

¹⁷. Πρόκειται για αυτονόητη προϋπόθεση, διότι, αφενός, μια υπόθεση θα αχθεί ενώπιον του ΕΔΔΑ αφού θα έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα, ως προϋπόθεση παραδεκτού της ατομικής προσφυγής και, αφετέρου, διότι, ειδικά, θα υφίστατο περιθώριο «διόρθωσης» της παράλειψης.

¹⁸. Στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να υπαχθούν και οι περιπτώσεις που, κατά τη νομολογία, η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος προκύπτει από την εν γένει αιτιολογία της δικαστικής απόφασης, ακόμη και όταν δεν υπάρχει ρητή παραπομπή σε κάποιο από τα κριτήρια *Cilfit*, βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Krikorian κατά Γαλλίας* (Προσφυγή Νο 6459/2007), 26.11.2013, παρ. 97-99, *Harisch κατά Γερμανίας* (Προσφυγή Νο 50053/16), 11.04.2019, παρ. 37-42, *Ogieriakhi κατά Ιρλανδίας* (Προσφυγή Νο 57551/17), 30.04.2019, παρ. 62, *Repcevirag Szovetkezet κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή Νο 70750/14), 30.04.2019, παρ. 57-58.

¹⁹. Βλ. ΕΔΔΑ *Avotins κατά Λετονίας* (Προσφυγή Νο 17502/17), 23.05.2016, παρ. 110-111, όπου και το ίδιο το δικαστήριο αναφέρει ότι αξιοποιεί την κρίση του Δικαστηρίου σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, υπονοώντας αυτό της παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ λόγω μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ.

δε να προβλέπεται στο ενωσιακό σύστημα κανόνων που διέπει την υποβολή προδικαστικής παραπομπής²⁰. Περαιτέρω, εναποθέτει έμμεσα ένα δικονομικό βάρος στον διάδικο (και δη στον ιδιώτη διάδικο που μπορεί να αποκτήσει την ιδιότητα του προσφεύγοντα ενώπιον του ΕΔΔΑ), το οποίο δεν αντιστοιχεί στις εκ του ενωσιακού δικαίου «υποχρεώσεις» του διαδίκου στο πλαίσιο ενός θεσμού που κατά κύριο λόγο προάγει τη συνεργασία μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαστή. Μάλιστα, για το ΕΔΔΑ δεν αρκεί απλώς η ύπαρξη αιτήματος, εν είδει υπόμνησης, προς τον εθνικό δικαστή (λ.χ. περί της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στην ένδικη υπόθεση). Αντιθέτως, το ΕΔΔΑ επιτάσσει το αίτημα να είναι επαρκώς στοιχειοθετημένο, ειδάλλως δεν μπορεί κατ' αρχήν να τεθεί ζήτημα παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ λόγω της μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος²¹.

Η εξέλιξη της συγκεκριμένης νομολογίας του ΕΔΔΑ, στο παρόν της στάδιο, έχει καταλήξει σε κρίσεις περί παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ λόγω παράλειψης προδικαστικής παραπομπής, με τον χαρακτήρα, όμως, της «μη αιτιολογημένης άρνησης» του σχετικού αιτήματος του προσφεύγοντος²². Σημειώνεται, άλλωστε, ότι κατά τον νομικό έλεγχο του ΕΔΔΑ, δεν εξετάζονται πλημμέλειες των εθνικών δικαστικών αποφάσεων σχετικά με την ορθή ή μη εφαρμογή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά εξετάζεται μόνο, υπό το πρίσμα της τήρησης του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, το εάν η άρνηση ή μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος συνοδεύεται από την κατάλληλη αιτιολογία²³. Επομένως, το ΕΔΔΑ δεν είναι κατ' αρχήν σε θέση να κρίνει εάν η αιτιολογία περί μη προδικαστικής παραπομπής ικανοποιεί πράγματι τα κριτήρια *Cilfit*. Αρκεί, δηλαδή, για τη μη παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, ο εθνικός δικαστής να αιτιολογεί την παράλειψη προδικαστικής παραπομπής με αναγωγή σε αυτά.

III. Το κριτήριο της προηγούμενης υποβολής επαρκώς στοιχειοθετημένου αιτήματος εκ μέρους του διαδίκου και οι δικονομικές και ουσιαστικές περιστάσεις που επιβάλλουν την ανάγκη επανεξέτασής του

Ωστόσο, η ανωτέρω νομολογία του ΕΔΔΑ έχει προκύψει επί ενός συγκεκριμένου (και κλασικού) μοντέλου γέννησης μιας διαφοράς σχετικά με την υποβολή ή μη προδικαστικού ερωτήματος από το εθνικό δικαστήριο: ο διάδικος σε δίκη οποιασδήποτε δικαιοδοσίας (αστική, διοικητική, ποινική) προβάλλει ισχυρισμούς οι οποίοι συνίστανται στην υπέρ αυτού ερμηνεία και εφαρμογή ενός κανόνα του ενωσιακού δικαίου. Στο μέτρο αυτό εύλογα αναμένεται ότι θα μπορούσε ζητήσει από το εθνικό δικαστήριο την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ.

Πλην όμως, στη δίκη ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μπορεί να προκύψει και η εξής αλληλουχία δικονομικών γεγονότων:

(α) να ανακύψει νομικό ζήτημα, το οποίο δεν αφορά άμεσα και ευθέως την ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, με αποτέλεσμα να αναμένεται η επίλυση του στο επίπεδο του εθνικού δικαίου (λ.χ. Σύνταγμα και νομοθεσία) ή και άλλων κανόνων υπερνομοθετικής ισχύος (λ.χ. ΕΣΔΑ),

(β) οι ισχυρισμοί του διαδίκου (π.χ. λόγοι ακύρωσης) να μην ανάγονται αποκλειστικά (ή και καθόλου) στο δίκαιο της Ένωσης, ούτε να βασίζονται σε μια συγκεκριμένη ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του δικαίου της Ένωσης προς όφελός του,

(γ) το εθνικό δικαστήριο του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ να προβεί σε αυτεπάγγελτη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, με απόρριψη των ισχυρισμών του διαδίκου και, άρα, του ενδίκου βοηθήματος ή

²⁰. Βλ. σχετικά Β. ΠΕΡΓΑΝΤΗΣ, Πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές γύρω από την αρχή της ισοδύναμης προστασίας με αφορμή την υπόθεση *Ανοτιήσ κ/Λετονίας*, σε (συλλ.): Τα θεμελιώδη δικαιώματα στον Ευρωπαϊκό χώρο, επιμ. Ίδρυμα Καλλιόπης Κούφα, 2018, σ. 109.

²¹. ΕΔΔΑ *Repcevirág Szövetkezet κατά Ουγγαρίας*, (Προσφυγή No 70750/14), 30.04.2019, παρ. 51, *Somorjai κατά Ουγγαρίας*, (Προσφυγή No 60934/13), 23.09.2013, παρ. 59-60.

²². ΕΔΔΑ *Sanofi Pasteur κατά Γαλλίας*, ό.π., *Georgiou κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 57378/18), 14.03.2023, παρ. 22-26.

²³. Βλ. σχετικά ΕΔΔΑ *Dhahbi κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 17120/09), 08.04.2014, παρ. 31, με περαιτέρω αναφορά σε *Vergauwen και άλλοι κατά Βελγίου* (απόφ.) (Προσφυγή No 4832/04), 10.04.2012, παρ. 89-90.

μέσου που αυτός άσκησε, χωρίς προηγούμενη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ και χωρίς αναγωγή της τυχόν μη υποβολής στα κριτήρια *Cilfit*²⁴.

Για παράδειγμα, χαρακτηριστική περίπτωση που μπορεί να συμβεί η ανωτέρω αλληλουχία είναι η εξής: διάδικος σε τελωνειακή υπόθεση (π.χ. επιβολή πολλαπλών τελών λαθρεμπορίας) ζητά την υπέρ αυτού εφαρμογή νεότερης και πιο ευνοϊκής ρύθμισης, η οποία μένει όμως ανεφάρμοστη από το εθνικό δικαστήριο κατόπιν ελέγχου συμβατότητας προς το ενωσιακό δίκαιο, και δη προς την υποχρέωση των κρατών μελών να λαμβάνουν αποτελεσματικά αποτρεπτικά μέτρα όταν πρόκειται για την προάσπιση των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης.

Περαιτέρω, σε επίπεδο ουσιαστικής κρίσης, μπορεί να προκύψει η εξής περιπτώσιολογία:

(α) Το εθνικό δικαστήριο του άρθρου 267 παρ. 3 (π.χ. το Συμβούλιο της Επικρατείας) προβαίνει σε αυτεπάγγελτο έλεγχο της συμβατότητας μιας εθνικής ρύθμισης, στην οποία ο διάδικος θεμελιώνει την ένδικη αξίωσή του (π.χ. την ακύρωση της προσβαλλόμενης πράξης). Στην περίπτωση αυτή, εάν κριθεί η εν λόγω εθνική διάταξη ως μη συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο, θα πρέπει να μείνει ανεφάρμοστη. Επομένως, ο λόγος της «ήττας» του διαδίκου ανάγεται στην ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, χωρίς όμως την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος ως προς το κρίσιμο για την επίλυση της διαφοράς νομικό ζήτημα.

(β) Ανάλογο ζήτημα μπορεί να ανακύψει και λόγω της συνήθειας των ελληνικών δικαστηρίων να προβαίνουν σε παρατακτική και συνδυαστική επίκληση, ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, του Συντάγματος ή/και της ΕΣΔΑ, κατά τρόπο που να καταλήγει σε ερμηνεία περιοριστική των δικαιωμάτων του ενδιαφερόμενου (π.χ. στάθμιση της αρχής της εφαρμογής της ευνοϊκότερης κύρωσης έναντι της -εκ του ενωσιακού δικαίου -υποχρέωσης των κρατών μελών να θεσπίζουν σύστημα αποτελεσματικών και αποτρεπτικών κυρώσεων για τη διασφάλιση των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης²⁵).

Ωστόσο, σε ένα τέτοιο σενάριο, όχι μόνο το κρίσιμο νομικό ζήτημα (δηλαδή η ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου ως προς τον αντίθεση ή μη της εθνικής διάταξης προς αυτό) δεν θα έχει τεθεί ενώπιον του «φυσικού» δικαστή του, δηλαδή του δικαστή της Ένωσης, αλλά και ο διάδικος δεν θα έχει ενδεχομένως την ευκαιρία, λόγω της αυτεπάγγελτης εξέτασης του ζητήματος, να εκφράσει τις απόψεις του επί του κρίσιμου ζητήματος του ενωσιακού δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό, άλλωστε, περιορίζεται ουσιαστικά η δυνατότητά του να προβλέψει τη σε βάρος του εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και, άρα, δεν μπορεί να αναμένεται στον ίδιο βαθμό η επίδειξη της δικονομικής επιμέλειας υποβολής αιτήματος για την προδικαστική παραπομπή της υπόθεσης στο ΔΕΕ..

Συνεπώς, η «παράλειψη» προδικαστικής παραπομπής από δικαστήρια του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ μπορεί να λάβει τις ακόλουθες μορφές:

(α) παράλειψη προδικαστικής παραπομπής, με άρνηση του σχετικού αιτήματος του διαδίκου και αιτιολόγηση της άρνησης αυτής με παραπομπή στα κριτήρια *Cilfit* («ρητή ή έστω έμμεσα συναγόμενη αιτιολογημένη άρνηση»),

(β) παράλειψη προδικαστικής παραπομπής, χωρίς ρητή άρνηση του σχετικού αιτήματος του διαδίκου και, άρα, χωρίς αιτιολόγηση της μη υποβολής με παραπομπή στα κριτήρια *Cilfit* («σιωπηρή, μη αιτιολογημένη, έστω και έμμεσα ή συνοπτικά, άρνηση»),

(γ) παράλειψη προδικαστικής παραπομπής, χωρίς να έχει υποβληθεί σχετικό αίτημα του διαδίκου (κλασική παράλειψη), παρ' όλο που το εθνικό δικαστήριο επέλυσε τη διαφορά με αναγωγή στην ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης.

Τίθεται, άρα, το εξής ερώτημα: σε περίπτωση της υπό (β) παράλειψης, θα πρέπει να απαιτηθεί και πάλι από το ΕΔΔΑ η προηγούμενη υποβολή επαρκώς στοιχειοθετημένου αιτήματος για την προδικαστική παραπομπή, ως προϋπόθεση για τη διάγνωση της παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ;

²⁴. Στην ίδια περίπτωση μπορεί να υπαχθεί και η περίπτωση κατά την οποία το εθνικό δικαστήριο του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ υιοθετεί μια ερμηνευτική εκδοχή του ενωσιακού δικαίου που δεν έχει υποστηριχθεί από τον αντίδικο του διαδίκου και μετέπειτα προσφεύγοντος στο ΕΔΔΑ (π.χ. από τη Διοίκηση σε μια υπόθεση διοικητικού δικαίου).

²⁵. Βλ., ενδεικτικά, ΣτΕ 272/2020, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

Μια πρώτη προσέγγιση στον παραπάνω προβληματισμό θα ήταν η καταφατική απάντηση, η αποδοχή, δηλαδή, της άποψης ότι για να υπάρξει παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ λόγω της μη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος θα πρέπει οπωσδήποτε και σε κάθε περίπτωση να έχει υπάρξει προηγούμενο σχετικό αίτημα του διαδίκου. Μια τέτοια κρίση υπονοεί, ουσιαστικά, ότι είναι υποχρέωση του διαδίκου, αφενός, να γνωρίζει ότι μπορεί να τεθεί ζήτημα εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, ακόμη και σε βάρος του, και αφετέρου να το «προλαμβάνει», υπό την έννοια της σχετικής «υπόμνησης» προς τον εθνικό δικαστή που δικάζει την υπόθεσή του.

Ωστόσο, μια τέτοια γενική και οριζόντια εφαρμογή της απαίτησης περί «προηγούμενου αιτήματος» για την υποβολή προδικαστικής παραπομπής παρίσταται προβληματική για τους εξής λόγους:

(α) Δεν μπορεί να αναμένεται ότι η δικονομική στρατηγική του διαδίκου (τρόπος και είδος των προβαλλόμενων ισχυρισμών και αιτημάτων) θα κινείται σε κατεύθυνση (δυνητικά) «αντίθετη προς το συμφέρον του». Δεν μπορεί, δηλαδή, να αναμένεται από τον διάδικο να υπομνήσει στον δικαστή (και ενδεχομένως και στον αντίδικο) μια διάσταση του εφαρμοστέου δικαίου, και εν προκειμένω του ενωσιακού, η οποία όχι μόνο δεν αποτελεί ειδική βάση των ισχυρισμών του αλλά και, δυνητικά, η εφαρμογή της θα μπορούσε να οδηγήσει σε δυσμενές για τον ίδιο αποτέλεσμα.

(β) Είναι πιθανό να υπάρχουν περιστάσεις που αποκλείουν ή και περιορίζουν τη δυνατότητα του διαδίκου να προβλέψει όχι απλά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου αλλά, πολλώ δε μάλλον, την εφαρμογή του προς συγκεκριμένη και αντίθετη με τα συμφέροντά του κατεύθυνση. Ακόμη δε και σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο ήταν δυνατό, το κρίσιμο στην προκειμένη περίπτωση είναι ο τρόπος με τον οποίο η ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου διενεργήθηκε από το εθνικό δικαστήριο που εξέδωσε την εκάστοτε απόφαση.

IV. Αντί επιλόγου: μία ερμηνευτική προσέγγιση υπέρ της, υπό προϋποθέσεις, δυνατότητας θεμελίωσης παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ λόγω μη προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ, ακόμη και ελλείψει αιτήματος του διαδίκου

Ενόψει των ανωτέρω, θα πρέπει να προκριθεί η διαμόρφωση μιας «ενδιάμεσης» ερμηνευτικής λύσης, στο πλαίσιο της οποίας η προηγούμενη υποβολή επαρκώς στοιχειοθετημένου αιτήματος για την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος από το εθνικό δικαστήριο στο ΔΕΕ δεν αποτελεί άνευ ετέρου προϋπόθεση για να διαγνωστεί παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ λόγω της παράλειψης του εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Εν προκειμένω, δηλαδή, πρόκειται για μια μετατόπιση υπέρ της προσέγγισης ότι παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ μπορεί να γεννηθεί λόγω της μη αιτιολογημένης «παράλειψης» υποβολής προδικαστικού ερωτήματος και όχι μόνο λόγω της μη αιτιολογημένης απόρριψης αιτήματος υποβολής προδικαστικού ερωτήματος.

Ωστόσο, θα πρέπει να διαπιστώνεται από τα στοιχεία του φακέλου, τη φύση και τις περιστάσεις υπόθεσης²⁶ ότι ο προσφεύγων δεν μπορούσε να προβλέψει την -κατ' αυτόν τον τρόπο- σε βάρος του ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Τέτοιες περιπτώσεις «προβλεψιμότητας» θα μπορούσαν να γίνουν δεκτές όταν ο αντίδικος είχε προβάλει, σε έγκαιρο στάδιο της διαδικασίας, ισχυρισμούς αναγόμενους στη συγκεκριμένη κατεύθυνση ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Δεν θα πρέπει να αρκεί, δηλαδή, η γενική και αόριστη επίκληση της ανάγκης «εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου». Για παράδειγμα, σε μια διοικητική διαφορά, οι απόψεις της Διοίκησης συνιστούν ένα τέτοιο χρονικό σημείο, σε αντίθεση με το μετά τη συζήτηση υπόμνημα, Ειδικά στη διοικητική δίκη (και δη την ακυρωτική ή την αναιρετική στο ΣτΕ), όπου κατά κόρον μπορεί να ανακύψουν τέτοια ζητήματα, ιδιαίτερα κρίσιμη παρίσταται η εισήγηση προ της συζητήσεως. Και τούτο διότι, ο εισηγητής δικαστής μπορεί να θέσει υπόψη των διαδίκων το ενδεχόμενο εφαρμογής κανόνων του ενωσιακού δικαίου και, μάλιστα, προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Φυσικά, ένας ακόμη μηχανισμός που θα μπορούσε να ικανοποιήσει τον «δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας», δηλαδή να δώσει την ευκαιρία στα μέρη να τοποθετηθούν επί του κρίσιμου νομικού ζητήματος εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, θα

²⁶ Για τη σημασία των «περιστάσεων της υπόθεσης» στην κρίση του ΕΔΔΑ ως προς το εάν το εθνικό δικαστήριο παραβίασε τον «δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας», βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Baydar κατά Κάτω Χωρών* (Προσφυγή No 55385/14), 24.04.2018, παρ. 40.

ήταν η έκδοση προδικαστικής απόφασης. Ωστόσο, σε μια τέτοια περίπτωση, και για λόγους οικονομίας της δίκης, ενδεχομένως θα ήταν εξ αρχής προτιμότερη η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος.

Εξάλλου, πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι εξής παράμετροι του ζητήματος:

Από τη μία, στην περίπτωση της ύπαρξης «αιτήματος» από τον διάδικο, η διαδικασία εξέτασης εκ μέρους του δικαστή του Στρασβούργου είναι απλούστερη και δεν ρέπει προς τον έλεγχο της ίδιας της συμμόρφωσης με την υποχρέωση της υποβολής ή μη προδικαστικού ερωτήματος: ελέγχεται, ως στοιχείο του «δίκαιου χαρακτήρα της διαδικασίας» το εάν το αίτημα απορρίφθηκε με τη δέουσα αιτιολογία, ήτοι με αναγωγή σε ένα από τα κριτήρια *Cilfit*.

Από την άλλη, στην περίπτωση που εφαρμόστηκε το ενωσιακό δίκαιο για την επίλυση της διαφοράς, χωρίς να υπάρχει αίτημα υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από τον ηττηθέντα διάδικο και μετέπειτα προσφεύγοντα, το ΕΔΔΑ μπορεί να εξετάσει τις περιστάσεις της απόφασης, να μη δεσμευτεί άνευ ετέρου από την ύπαρξη αιτήματος ή μη και να θεμελιώσει την κρίση του στις αυτοτελώς κατοχυρωμένες στο άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ υποχρεώσεις αιτιολογίας και διαφύλαξης του δίκαιου χαρακτήρα της διαδικασίας. Στην περίπτωση αυτή, το Δικαστήριο θα πρέπει να αναζητήσει εάν, αφενός, συνάγεται έστω έμμεσα και συνοπτικά μια κάποια αιτιολογία για τη μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος και, αφετέρου, εάν ο προσφεύγων, ως διάδικος στην εσωτερική έννομη τάξη, μπορούσε εύλογα να προβλέψει τη συγκεκριμένη ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, σε βάρος της νομικής του θέσης (λ.χ. κρίση περί μη συμβατότητας διάταξης του εθνικού δικαίου της οποίας την εφαρμογή επικαλείται)²⁷. Σε μια τέτοια περίπτωση, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί μια ερμηνευτική προσέγγιση που δεν θα αντιμετωπίζει την προηγούμενη υποβολής αιτήματος του διαδίκου ως άνευ ετέρου προϋπόθεση για τη διαπίστωση παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, ακόμη και αν τελικά το ΕΔΔΑ καταλήξει, για άλλους λόγους, σε κρίση περί μη παραβίασης.

²⁷. Πάντως, η συνοπτική αιτιολογία θα πρέπει να προκύπτει από το ίδιο το κείμενο της απόφασης του εθνικού δικαστηρίου του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ και όχι από άλλες πηγές, όπως προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις (π.χ. κατώτερων δικαστηρίων, εκτός εάν συνδέονται άρρηκτα ή υπάρχει παραπομπή σε αυτή από την απόφαση του ανώτερου δικαστηρίου) ή από μετέπειτα παρεχόμενες αιτιολογήσεις (π.χ. αυτή της Κυβέρνησης κατά τη διαδικασία της νομικής υποστήριξης της χώρας ενώπιον του ΕΔΔΑ).